

Отабек Жўрабоев

ایک کان قہر و یوزوکت بارند ایر و کل و پیرال
دیر بستماندا مذاق و بلاغای سرو و کوس
میں ایک نہالی پر لارہا نہایت
کوردی ایر و قہر و کل و ایک یوزوکتی باغبان
کلشن ایر و قہر و کل و ایک یوزوکتی باغبان
میں ایک نہالی پر لارہا نہایت
کوردی ایر و قہر و کل و ایک یوزوکتی باغبان

Муштоз адабиётда
музганнийнома

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи

ОТАБЕК ЖЎРАБОВ

**МУМТОЗ АДАБИЁТДА
МУҒАННИЙНОМА**

(рисола)

«TAMADDUN»
Тошкент – 2016

УЎК: 821.512.133(09)

КБК:83.3(5Ў)

Ж-96

Жўрабоев Отабек.

Мумтоз адабиётда муғаннийнома: рисола / О. Жўрабоев. – Тошкент, «Тамaddon» нашриёти, 2016. - 40 б.

Масъул муҳаррир:

Саидбек Ҳасанов,

филология фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

Азизхон Қаюмов,

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
филология фанлари доктори, академик.*

Ёкубжон Исҳоқов,

филология фанлари номзоди.

Шарк мумтоз адабиётида шаклланган ва маълум ривожланиш босқичларига эга бўлган муғаннийномалар ўзбек адабиёти тарихида ҳам учрайди. Қўлингиздаги китобчада муғаннийномаларнинг илк бора мумтоз адабиётимиздаги ўрни, унинг адабий ёдгорликлардаги намуналари ва характер-хусусиятларида ҳақида сўз юритилади.

Рисола адабиётшунос, матншунос-тадқиқотчилар ва умуман мумтоз адабиётимиз ихлосмандларига мўлжалланган.

Рисола ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи илмий кенгаш мажлисида (№2/3-1; 01.03.2016 й.) нашрга тавсия этилди.

ISBN 978-9943-4655-4-1

© О. Жўрабоев, 2016 й.

© «TAMADDUN», 2016 й.

23271/1

МУҚАДДИМА

Шарқ мумтоз адабиётда турли муносабатлар билан ёзилган турфа *нома* (мактуб, хат)лар мавжуд. Улар мавзу-тематикасига кўра бир-биридан ўзаро фарқланади. Масалан, тарихда “*нома*” деб аталувчи тарих, мемуар, саёҳат ёки жанрлар таърифи ҳақидаги асарлар яратилган (“*Зафарнома*”, “*Бобурнома*”, “*Шайбонийнома*” каби). Лекин уларда “*нома*” атамаси ўзгачароқ вазифани бажаради. Айтайлик, “*Зафарнома*” – зафарли юришлар ҳақидаги асар, “*Шоҳнома*” – шоҳлар ҳақидаги асар, “*Сиёсатнома*” – қандай ва қай тарих сиёсат юргизиш ҳақидаги асар, “*Панднома*” – панд-ўғит-насихатлар тўплами, “*Илоҳийнома*” – илоҳий ваҳдоният таърифига бағишланган асар, “*Саёҳатнома*” – саёҳат-саргузашт таассуротлари ҳақидаги асар.

Аслида, “*нома* ошиқнинг маъшуқага йўлланган мактублари тарзида ёзилганлиги туфайли ана шундай ном билан аталган”¹. Шу билан бирга, *нома* мумтоз адабиётда сезиларли мавқега эга бўлмиш лиро-эпик жанр ҳамдир. *Нома* кўшимчаси билан “*Муҳаббатнома*”, “*Латофатнома*”, “*Даҳнома*”, “*Таашшукнома*” каби бир қанча асарлар яратилган.

Мумтоз адабиёт тарихида яна бир шеър тури борки, уни *муғаннийнома* (муғаннийга аталган хат) деб аталади.

“*Муғанний*” сўзи арабча *مغنى* (муғаннин) – “куйчи”, “бастакор”, “хонанда” маъноларида келади.² Бошқа луғатларда ҳам муғаннийнинг ашулачи (кўшиқчи) ва созанда

¹ Ё.Исҳоқов. Сўз санъати сўзлиги. –Тошкент: O‘zbekiston, 2014. 138-бет.

² Б.Ҳасан. Арабча-ўзбекча бошланғич луғат. –Тошкент: Мовароуннахр, 1996. 515-бет.

мазмунлари таъкидланган.¹ Алишер Навоий асарлари учун тайёрланган луғатларда яна “мутриб” (чолғучи) ва “мутриба” (созанда аёл) мазмуни ҳам берилган.²

Демакки, мусикачи, мутриб, кўшиқчиларга бағишланган асарлар *муганнийнома* бўлиб, бу тахлит номалар бадий асар таркибида ёки алоҳида асар сифатида ҳам келиши мумкин. Шакл жиҳатидан муганнийномалар маснавий жанрида ижод қилинади. Баъзан эса тўртлик (ду байт – икки байт) ҳолида ҳам ёзилади. Кейинги шаклдаги мустақил муганнийномалар ҳам учрайди.

Шу ўринда таъкидлаш керак, кўплаб мумтоз девонлар ва ҳатто айрим дostonлар таркибида муганнийномадан кўра сокийномалар кўпроқ учрайди. Муганнийноманинг сокийномадан фарқли жиҳати эса, аввало, шаклида бўлса, иккинчидан мазмунан ва мақсад нуқтаи назарининг ўзгачалигидадир. Бу жиҳатдан муганнийномаларнинг ўзига хослиги шундаки, у ҳаётсеварликка ва асосан янгиланиш фасли – баҳорнинг кириб келишига аталгани ва мусикага боғлиқ хис-туйғулар тараннуми билан ажралиб туради.

Эътироф этиш зарурки, муганнийнома бошқа номалар каби у қадар кенг тарқаманган жанрдир. У мумтоз адабий ёдгорликлар орасида жуда кам сонлидир. Бу жиҳатни муганний ва унинг санъатига мурожаат лирик турнинг бошқа жанрларида (ғазал, маснавий, рубоий) ҳам барқамол суръатда ижро этила билганидир, деб қараш мумкин. Шунингдек, муганнийнома учун махсус шаклий жанр бўлмаганидек, у дoston ва бошқа асарлар таркибида ҳам яшовчан бўлиб қолаверди. Биргина “*муганний*” ёки “*эй муганний*” хитоби билан бир ёхуд бир неча байтларда яхлит асар (дoston, мас-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Иккинчи жилд. –Тошкент: ЎМЭДИН, 2006. 662-бет; Персидско-русский словарь. Т.2. –Москва: Русский язык, 1983. стр. 539.

² П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Навоий асарлари луғати. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. 439-бет; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 2 т. –Тошкент: Фан, 1983. 406-бет; Б.Ҳасан. Навоий асарлари учун қисқача луғат. –Тошкент: Фан, 1993. 193-бет.

навий) ичида муғаннийномани тўла-тўкис бера олиш шоирларга қулайлик туғдирарди. Шунинг учун, алоҳида нома ҳолидан ҳам кўра муғаннийномалар (ёки муғаннийга мурожаат) асосан бошқа асарлар таркибида кўп учрайди.

Биз, ушбу рисоламизда, ўзбек мумтоз адабиётидаги муғаннийноманинг ўрни, уларнинг адабий ёдгорликларимиздаги намуналари (хусусан, Алишер Навоий асарлари), характер-хусусиятлари ва XIX аср Қўқон адабий муҳитига мансуб соҳиби девон ижодкор – Мирзо Сиддиқ Фанонинг муғаннийномаси ҳақида алоҳида сўз юритамиз.

АНЪАНАНИНГ БОШЛАНИШИ ёки МУЃАННИЙГА МУРОЖААТЛАР

Муғаннийномаларнинг пайдо бўлишига сабаб, биринчи галда Шарқ мусиқа санъатининг узоқ тарихи билан боғлиқ, десак янглишмаймиз. Унинг бу тарихи давомида турфа хил анъаналар, турли хил услублар шаклланди, ривож топди; бошқа санъат турлари билан ҳам ўзаро таъсирланиши мобайнида мусиқа санъатининг янада мумтоз намуналари камол топди, бадий ижодиётнинг нодир жиҳатлари кашф этилди. Шунингдек, мусиқа санъати ва мусиқа назарияси (илми адвор) мумтоз адабиёт билан билан ҳам чамбарчарс боғлиқки, у эса адабий ёзма ёдгорликларни чуқурроқ ўрганиш давомида аён бўлиб бораверади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, хамсачилик анъанасига тамал тошини қўйган Абу Муҳаммад Илёс Юсуф Низомий Ганжавий (1114-1209) “Панж ганж”ида акс этган муғаннийномаларнинг илк кўринишлари Шарқ адабиёти ва мусиқасининг узвий боғлиқ жиҳатларини асослаб берган дастлабки бадий яратмалардандир, дейиш ўринли. Ислом Шарқ адабиётида Низомий, дoston таркибида, муғаннийномалар ёзиш анъанасини бошлаб берган. Ўзбекистонда проф. С.Ғаниеванинг бу ҳақдаги айрим кузатишлари мавжуд.¹

Маълумки, Низомий “Хамса”сига кирувчи сўнгги – “Искандарнома” дostonи икки қисмдан иборат. Дастлабки

¹ С.Ғаниева. Низомий муғаннийномалари / Низомий ва ўзбек адабиёти. Илмий анжуман материаллари. –Тошкент: ТИУНМБ, 2007. 56-61-бетлар; Ўша муаллиф. Муғанний, биёр он навое ғариб...// Овози тожик. 12 декабрь, 2007; Ўша муаллиф. Шарқ мумтоз адабиётида муғаннийномалар // Шарқ тароналари. – Тошкент, 2007. 62-66-бетлар.

қисм – “Шарафнома” (6800 байт), кейингиси – “Иқболнома” (3680 байт) бўлиб, ўз даврининг икки ҳукмдори (Отабек Нусратиддин Абубақр Муҳаммад Жаҳон Пахлавон ва Маликул-қоҳир Изиддин Абулфатҳ Масъуд бин Нуриддин) га бағишланган.¹

“Шарафнома”да Искандарнинг туғилиши, фатҳлари ва Румга қайтиб келиши баён қилинади. Унда соқийномалар ҳам ўрин олган. “Иқболнома”да эса Искандарнинг ҳикмат аҳли билан мажлислари, улар ва ўз ҳаётининг интихоси берилган. Шунингдек, бизнинг мавзумизга боғлиқ бўлган муғаннийномалар ҳам дostonнинг айнан шу қисмидан ўрин олган бўлиб, улар 29 тадан иборат. Биринчи муғаннийномаси шундай:

*Бисоз, эй муғанний раҳи дилписанд,
Бар атвори ин арғануни баланд.
Раҳе, к-он зи меҳнат раҳои диҳад,
Ба торикшаб рўинои диҳад –²*

Мазмуни:

Эй муғанний, кўнгилга ёқимли куй чалгин,
Арғанун оҳанглари баланд жарангласин.
Дарду азоблардан халос қилсин,
Қора тунга ҳам ёруғлик ато этсин.

Шу тариқа турли муносабатлар билан ёзилган муғаннийномаларда Низомий мусиқанинг инсон аҳволи руҳиясига беқийс таъсири, инсоннинг борлиқдаги мавжудлик фалсафаси билан ҳамоҳанг равишда бадий тасвирланган. Уларда кўпгина мусиқий атамалар ва мусиқа созларининг номи келтирилади. Мисол учун, *чанг*, *рубоб*, *нафир* каби чолғуларнинг нолаидан кўз ёшлар ёмғир бўлиб, калблар ҳис-ҳаяжонга тўлиши таъкидланади.

Умуман олганда, Низомий муғаннийномалари Шарк мумтоз адабиётида янги бир анъанани бошлаб берди. Унинг

¹ С.Ғаниева. Низомий муғаннийномалари..., 56-бет.

² Низомий Ганжавӣ. Куллиёт. Жилди панжум. Иқболнома. –Душанбе, 1984. 54-саҳ.

муסיқа илмидан ҳам яхши хабардор бўлгани туфайли муғаннийномаларида мусикий соз ва куйлар номи, уларнинг жозибаси ва маҳорат билан ижро этилишига оид лавҳалар чиройли тасвир қилинган. Бу муғаннийномаларда ташбех, ийҳом, истиора, талмеҳ каби бадий санъатлар қўлланилиб, шоирнинг асосий ғоя ва назмий маҳорати тўла акс этган.¹

Низомийнинг бу борадаги анъанасини кейинчалик Хусрав Дехлавий ижодида ҳам кўриш мумкин. Бирок, ҳам мазкур анъанани давом эттириб, ҳам бир қанча жихатдан юкори паллага олиб чиққан, шубҳасиз, Алишер Навоийдир. (Бу ҳақда кейинги фаслда махсус тўхталамиз).

Бизни қизиқтирган масала – ўзбек мумтоз адабиётдаги муғаннийнома намуналари тадқиқига эса деярли ҳеч бир ишда дуч келмаймиз. Ҳатто, *нома* жанри ҳақидаги махсус тадқиқларда ҳам у эсланмайди.²

Ваҳоланки, муғаннийнома ҳам ўзбек адабий ёдгорликлари қаторидан, кам сонли бўлса-да, муносиб жой олган жанрдир. Унинг айрим кўринишлари баъзи асарлар таркибида муғаннийга мурожаат сифатида, ёки қўшиқ-муסיқа-куй ижросидан ўта таъсирланиш оқибатида шеър-асар матни орасида берилади. Мисол учун, Ҳайдар Хоразмий “Гулшани асрор” достонида ўзини шоир-муғанний қиёфасида кўриб:

*Турк зухуридур очунда бу кун,
Бошлар улуг йир била туркона ун!
Рост қил оҳанги “Наво”у “Ҳижоз”,
Туз ётган била шутургуни соз.
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши айалеу била кўкла кўбуз –³*

дея, ёзади.

Бу каби мурожаатлардан кўринадики, чиндан ҳам муғаннийнома, мақсад-эътибори ила, инсонни муסיқа ёрдамида

¹ С.Ғаниева. Низомий муғаннийномалари..., 61-бет.

² М.Жамолова. Ўзбек адабиётда нома жанри. –Тошкент: Фан, 1992; О.Носиров, С.Жамолов, М.Зиёвиддинов. Ўзбек классик шеър-ияти жанрлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1979.

³ Муборак мактублар. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. 221-бет.

дунё ташвишу галваларидан фориг бўлишга чақирувчи, хушҳолликка ундовчи мазмунга эга асардир.

Қуйида маснавий шаклидаги айрим асарлар таркибида келувчи муганнийга мурожаатларга қисқача тўхталсак.

XIV аср эски ўзбек тилидаги адабий ёдгорлик Хоразмий “Муҳаббатнома”сининг бошланишидаёқ муганнийга мурожаат қилинади:

*Хусайний пардаси узра тузуб соз,
Муганний бۇ газални қилди оғоз* ^{–1}

Бу ўринда “Хусайний” куйи эсланмоқдаки, демак асар матни шу куйга мувофиқ ижро этилган. Умуман олганда муганнийномаларда жуда кўплаб Шарк мумтоз куйлари ва мусиқий атама-истилохлар келтирилади.

“Муҳаббатнома”дан бироз кейинрок XV аср бошларида яратилган Хўжандий “Латофатнома”сида ҳам шундай мурожаатни кўриш мумкин:

*Муганний чангу барбат соз қилмиш,
Тараннуми андалиб оғоз қилмиш* ^{–2}

Булбул каби тараннум қилган муганний чолғулари – “чанг” ва “барбат” ўз даврининг мусиқа созларидандир.

Хўжандий билан замондош Юсуф Амирийнинг “Даҳнома”си темурийзода Бойсунғур мирзога бағишланган бўлиб, унинг ҳам кириш қисмида муганний мажлисга оройиш берувчи юлдузлар орасидаги Зухра юлдузидек, дея таъриф этилади:

*Кавокиб ўрдада, ул ўртада ой,
Муганний Зухраву ул мажлис орой* ^{–3}

¹ Муборак мактублар..., 10-бет.

² Муборак мактублар..., 52-бет.

³ Муборак мактублар..., 63-бет.

“Даҳнома”нинг ошиқ-маъшуқ висоли тасвир этилган сўнгги қисмларида ҳам муғанний қўли остидаги создан чиққан ҳар бир овоз фусунсоз (сеҳрловчи) эканлигини таъкидлаб, “Хусайний” куйини эслайди. Англашиладики, XIV- XV асрларда бу куй ҳийла машҳур бўлган.

*Муғанний сеҳр аро бўлди фусунсоз,
Чиқарди ҳар иликидин бир овоз...
Ишорат қилди чун ул ҳусн зайни,
Ироқийвор мен туттим Хусайний —¹*

Муғаннийга бу тахлит мурожаат ва унинг соҳир хунарига юксак таърифлар беришлар юкоридаги каби маснавийлар таркибида кейинчалик ҳам учрайди. Масалан, XVIII аср Хоразм адабий муҳитининг истеъдодли шоирларидан бири Муҳаммаднӣз Нишотийнинг “Хусну дил” достонига кирувчи “Боз ва булбул” мунозарасининг бир ўрнида шундай келтирилади:

*Неча муғанний бор эди найнавоз,
Барчаси хушқад эди, чун сарвиноз —²*

Бу ўринда най чалувчи созандалар ҳақида сўз юритилмоқда.

Албатта, ўзбек адабий ёзма ёдгорликларида муғаннийга мурожаат факат маснавийлар таркибида эмас, бошқа жанрлар (*ғазал, мухаммас, рубоий* каби)да ҳам учрайди. Шунини эслатиш зарурки, муғаннийга мурожаат, мумтоз лирикада *пир ёхуд соқий* образига нисбатан камроқдир. Айрим ҳолларда, эса муғанний сўзи ўрнига *мутриб, навозанда* каби номлар ишлатилган.

Мисол учун, Муҳаммадсаид Амир Умархон (1787-1822) девонидаги бир ғазалида тўғридан-тўғри муғаннийга, сўнг-ра соқийга мурожаат қилади:

¹ Муборак мактублар..., 117-бет.

² Муборак мактублар..., 281-бет.

*Харобот ичра кирдим ишқ нақдин ройгон келтур,
Муғанний назма тузгил, соқий ратл гарон келтур* –¹

Байтдан чиқадиган мазмун – харобот ичра ишқ учун текин талабгор бўлиб келган ошиққа атаб муғанний махсукуй ижро қилсин, соқий қадаҳда тўла шароб келтирсин. Бу эса, XIX аср адабиётига келиб, *муғанний* истилоҳи тасаввуфий-ирфоний мазмунни ҳам ифода қилувчи восита сифатида қўлланилишидан бир намунадир.

Умархоннинг умр йўлдоши Мохларойим Нодира (1792-1842) девонида эса *муғанний* термини *мутриб* билан алмашган:

*Кетти ҳушум ул париваш жилва оғоз айлагач,
Ўртади жон пардасин мутриб наво соз айлагач* –²

Энди яна, париваш бир жилва қилганда ҳуш учиб кетганидек, мусиқа сози пардасини маҳорат билан чертган созанда жон пардасини ўртаб юбориши яна муғаннийларга таҳсиннинг бир кўринишини олган.

Демак, муғаннийномалар у ёки бу даражада муғаннийга мурожаат тарзида мумтоз адабиётимиз саҳифаларидан, оз сонли бўлса-да, муқим ўрин олган унсурлардан бири бўлиб қолган.

¹ Амирий. Девон. Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова. –Тошкент: Фан, 1972. 60-бет.

² Нодира-Комила. Девон. Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова. –Тошкент: Халқ мероси, 2001. 95-бет.

НАВОИЙ – МУҒАННИЙЛАР ВАСФИДА¹

Амир Алишер Навоийнинг мусика ва мусика санъати билан боғлиқ қарашлари² унинг “Хамса”, “Хазойинул-маоний”, “Мажолисун-нафоис” ва “Маҳбубул-кулуб” каби асарларида акс этган. Бу жиҳатлар, яъни мусика илми ва мусика санъати, унинг вакиллари Навоий қанчалик васф этиб таърифлагану қай тарихи сифатлаб берганига тўхталишдан аввал, шоир шахсининг мусика санъати билан боғлиқ айрим далилларга диққат этсак.

1) Алишербекнинг она томондан бобоси Абу Саид Чангий ўз даврининг моҳир созанда-чангчиларидан бўлган; тогалари Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибий ҳам мусикага дахлдор бўлиб, айниқса, Муҳаммад Али *“қўпроқ созларни яхши чалар эди. Уни ва усули хўб эрди. Мусиқий илмидин ҳам хабардор эрди...”*³

2) Ғиёсиддин Хумомиддин Хондамир (1475-1535) Навоий раҳнамолигида 1499 йил ёзган илк тарихий асари “Ху-

¹ Мазкур қисм илк бора, ушбу сатрлар муаллифи томонидан 2015 йил 6 февраль куни “Ўзбекнаво” эстрада-бирлашмасида бўлиб ўтган Алишер Навоийнинг таваллуд кунига бағишланган “Навосиз улуснинг навобахши бўл” анжуманида, маъруза сифатида, тақдим этилган – О.Ж.

² Ушбу масала билан боғлиқ баъзи тадқиқлар маълум: М. Қодиоров. Алишер Навоий ва санъат. – Тошкент, 1968; З.Г. Каримова. Навоий о музыка. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988; О. Матёкубов. Навоий наволарин излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №1. 54-59-бетлар; О. Иброҳимов. Ҳазрат Навоий ва макомлар / Мусика ижодиёти масалалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. 53-64-бетлар; Т. Йўлдошев. Навоий ва мусика санъати // Театр. 2009. №4. 10-бет.

³ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 13-т. Мажолисун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1997. 66-бет.

лосатул-ахбор фи ахволил-ахёр” (Хайрли кишилар ахволида жаҳон хабарларининг хулосаси)да шундай таъкидлайди: “... *Олийҳазрат амир Алишер мусиқа илмида ҳам шу қадар маҳорат ҳосил қилган эдиларки, агар муаллими соний (Абу Наср Форобий, 874-950) ҳаёт бўлганларида унга шогирдлик сирғасини қуллогига тақиб оларди. Қонуну удда зўр таълим олган...*”¹

3) Ўз даврининг кўплаб санъат аҳли, хусусан, бир неча созандалар доимо Навоий хомийлиги остида яшаган. Жумладан, Ҳофиз Қозок конун, устод Сайид Аҳмад ва устод Шоҳқули ғижжак, устод Ҳусайн уд ва кўшиқ, устод Шайхий Ноий най чалишда Навоий эътибори билан тенги йўқ созандаларга айланишган².

4) Айнан Навоийнинг ёзмалари орқали ўз даврининг бир неча мохир санъаткорлари ҳақида маълумот фанда сақланиб қолган. Мисол учун, Мавлоно Қадимий – наққорачи, Хожа Камолиддин Удий, Али Кармол Удий, Устод Кулмуҳаммад – ғижжакчи.³

Маълум бўладики, Навоий ўз ҳаёти ва фаолияти давомида мусикадан узоқ бўлмаган. Доимо бадий ва илмий асарлар яратиш, давлат бошқаруви, бунёдкорлик ишларини амалга ошириш билан бирга мусиқа санъатидан четда қолмаган.

Энди Навоий асарларидаги бевосита мусиқа санъати билан боғлиқ хусусиятларга тўхталсак. Бу эса куйидагиларга кўринади:

1. Навоий асарларида мусиқа санъатига оид бир қанча истилоҳ ва атамалар келишида (лирик, эпик ва насрий асарлар).

2. Навоийга мансуб айрим асарларда мусиқачи ва созандаларга берилган таърифларда (“Маҳбулбул-қулуб”даги “Мутриб ва муғаннийлар зикрида”; “Садди Искандарий” достонидаги муғаннийномалар).

¹ Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи: Б.Аҳмедов. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. 78-бет.

² Хондамир. Хулосатул-ахбор/ Навоий замондошлари хотирасида..., 78-79-бетлар.

³ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 13-т. Мажолисун-нафоис..., 26-, 118-, 135-бетлар.

Дастлабки жихатга оид истилоҳ ва атамалар:

а) мумтоз куйларнинг номи – *Наво, Рост, Ушиоқ, Ироқ, Исфаҳон, Бузрук, Ҳижоз*;

б) мусиқа чолғулари – *уд, арганун, қонун, танбур, наққора, соз, нузҳа, чағона, қовурга, сур, сурнай, най, сетор, гарав*;

в) чолғучи ва ижрочилар – *мутриб, муганний, муганния, созанда, хонанда, навозанда, хушнағма, нағмасаро, нағмакаш, алҳонсаро (илҳонсаро), алҳоннамой*;

г) мусикий усуллар – *Туркий ҳижоз, Ажам, Нағмаи паҳлавий, Оҳанги шоҳнома, Ҳиндуи рехта, Хусравона, Чаҳоргоҳ*;

д) мусиқа билан боғлиқ бошқа сўзлар – *лаҳн, суруд, кўшук, ўюн, оҳанг, ўюнчи, хурушон* кабилар Навоийнинг достон, ғазал, таркиббанд ва яна айрим насрий асарларида учрайди. Улар муаллиф тарафидан матнда қўлланишига қараб турфа маъноларда келишидан қатъий назар биринчи галда мусиқа санъатига оид атама ўлароқ акс этган. Баъзи мисолларга тўхталсак.

Мисол учун, “Бадоеъул-васат”даги 364-ғазал мактаъси:

*Эй муганний, тут “Ироқ” оҳангию, кўргуз “Ҳижоз”
Ким, Навоий хотири бўлмиш Хуросондин малул –¹*

байтининг ўзида юқорида таъкидланган калималардан тўрттаси келган.

Ёки, шоир лирикасида кўп учровчи “наво” сўзини олсак. Луғатларда бу сўзнинг беш маъноси борлиги таъкидланади: 1. Овоз, садо; 2. Куй, мусиқа оҳанги, мунгли ун; 3. Наво номли махсус мумтоз куй номи; 4. Бойлик; 5. Насиб, баҳра.²

Мазкур сўз яна Навоий асарларида бир неча сўз ясовчи кўшимчаларни қабул қилиб ёки айрим бирикмалар таркибида келиб, ўз маъно қирраларини кенгайтирган. Масалан, *наво тузмак* (куйламоқ, сайрамоқ), *наво чекмак* (куйламоқ),

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 5-т. –Тошкент: Фан, 1990. 260-бет.

² П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Навоий асарлари луғати..., 445-бет.

наво топмоқ (бахра олмоқ, баҳраланмоқ), хушнаво (хушовоз, яхши куйловчи), бенаво (йўқсил, камбағал, бечора, баҳрасиз), наво нақши (Наво куйи).¹

Худди шунингдек, *нагма* сўзи ҳам икки маънода (оҳанг, куй, маком; сайраш; нағмаи рехта) келади. Унга ҳам турли кўшимчалар кўшилиб, сўзнинг маъно кўлами янада кенгайди: *нагмазан* (куйловчи, хонанда), *нагмакаш* (чолғувчи), *нагмакор* (нағмага ишлов берувчи), *нагмапардоз* (хонанда, созанда), *нагмасарой* (ашула айтувчи, созанда), *нагмасоз* (хонанда, созанда).

Иккинчи жихат. Навоий санъат аҳлини юксакларга кўтарган ўринлар “Махбубул-қулуб”да ҳам бор. Бу борада ўқувчилар маълум қадар маълумотга эга. Шунинг учун, қискача қилиб айтганда Навоий бу ўринда мутриб ва муғаннийларга қалбида дарди бор кишилар жон фидо қилиб юборадилар дейди. Сабаби, улар инсонлар юрагидаги дард ва ғамларни, хурсандчиликларни куй ёки кўшиқ ёрдамида ижро эта оладилар. Бу билан дардмандлар дардини нечоғлиқ эканлигини кўрсатадилар.

Навоий уларни *тарабафзо* (шодликни ошурувчи), *гамзудо* (ғамни зиёда қилувчи) дейди. Хушнаво, мулойим муғаннийларга таҳсин ўқийди. *Ғижжак*, *танбур*, *чанг*, *қўбуз*, *қонун*, *чағона*, *най* каби чолғуларнинг мохир созандаларига офаринлар айтади.

Лекин шу билан бирга бу тоифа баъзилари “*лаимсийрат ва гадодурлар*” деб ҳам танқид қилади. Бунга сабаб, биз-

¹ Маълумки, Амир Алишер ҳам ўз тахаллусини “наво” сўзидан олган. Шу ўринда бу сўз билан боғлиқ бир латифаомуз халқ ривояти. Ҳиротда Биной доим Навоийга ғашлик қилиб ўз китмир гапларини қилиб юрар экан. Бир куни Навоийнинг боғида шоиру машшок, хонандаю созандалар ишитирокида бир ширин базм бўлаётган экан. Биноийнинг ғайрлиги келибди. Шу пайт бир ит вовуллаб келиб қолибди. Биноий унга қараб: - Ҳо, жанобларининг итлари ҳам наво қилдиларку, биз ундан беҳабар қолибмизда – дебди. Навоий унинг нияти ва нимага ишора қилаётганини фаҳмлаб: - Ҳа энди, унча-мунча боқиб парвариш қилган эдик, мавлононинг кўриб турганларидек бинойидек бўлиб қолди,- деган экан. (*Қаранг*: Эл деса Навоийни. –Тошкент: Чўлпон, 1991. 62-бет.)

нингча, айрим суллоҳ, ўзига мағрур, кибрли муғаннийларни ножоиз хатти ҳаракатлари эди. Айтиш зарурки, Навоий уларнинг ҳеч бирининг исмини бирор асаридида келтирмайди. (Масалан, шундай созандалардан бири ҳақида Хондамир “Мақоримул-ахлоқ”да латифасифат воқеани келтиради.¹)

Энди, бевосита Навоийнинг муғаннийномаларига эътибор қилсак.²

Шарқ мумтоз адабиётида муғаннийни васф қилиш, уни улуғлаш, маҳоратига таҳсин ўқиб қойил қолган равишда мисралар тизиб асарлар яратилгани ва улар “муғаннийнома” деб юритилгани ҳақида тўхталдик.

Маълумки, Навоий “Хамса”си Шарқ хамсачилигига жавоб тарзида дунёга келган. Унинг қонун-қоида ва анъаналари бўлиб, Навоий уларга муносиб равишда амал қилган, ўзининг муҳташам асарини яратган.

Искандарга бағишланган дoston таркибида муғаннийномалар ҳам ёзиш анъанасига мувофиқ равишда, Навоий ҳам “Садди Искандарий” дostonида 26 та муғаннийнома келтирган. Улар ўзлари зикр этилган бобнинг охириги қисмидан ўрин олиб, 2-4 байт атрофидадир.

Муғаннийномаларнинг ҳар бири дostonнинг маълум бир фасли ёки бобининг якунига хотима бўлса-да, асосан унда муғаннийнинг меҳнати ва санъатдаги маҳорати васф этила-

¹ Мусиқа илмида ўз даврининг ягоналаридан бўлган мавлоно Алишоҳ бир куни Навоийнинг олдига келиб: “Сизнинг олий илтифотингиздан ва марҳаматингиздан умид шулки, вақф бошқарувчилари олти ойлик маошимни бирданига олдиндан берсалар, ҳар ойда уларга бош оғрик бўлмасам” дейди. Навоий унга: “Мавлоно, умримиздан олти кун қолганми, йўқми, билмаймиз. Нима учун омонат ҳаётга бу қадар эътиқод қилиб, олти ойлик маошни олдиндан талаб қиласиз?” дейди. Мусикашунос: “Сиз буйруқ бераверинг, улар пулни берсинлар. Бордию ўлиб қолсам, ўша пул гўру кафанимга яраб қолар” дейди. Шунда Навоий ҳазил билан: “Ўлиги ҳам бир бало, тириги ҳам бир бало деганлари сиз экансизда?!” деган экан (*қаранг:* Хондамир. Мақоримул-ахлоқ. –Тошкент: Бадий адабиёт, 1967. 112-бет).

² Навоий муғаннийномалари ҳақида икки иш маълум: Л. Жўраева. Алишер Навоий муғаннийномалари. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2011; А.А.Ибрагимова. Navoiy “Mug‘anniyнома”lari. Магистрлик диссертацияси. – Тошкент ДШИ, 2013 йил.

ди. Муғаннийномалар дostonдаги ўзига хос ритм ва оҳанг билан уйғун равишда жаранг топган.

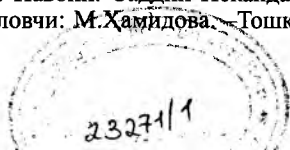
Биринчи муғаннийнома 8-боб охирида келган:

*Муғанний, суруди ҳарифона чек,
Бир ун бирла тек турмагил, ёна чек!
Дема сўз, мени айла масти хароб
Ки, тонгла сўз айтурга қилғум шитоб.
Навоий, неча соқийи шангдур.
Муғанний доғи дилкаш оҳангдур.
Ўзунг асрагайсен ичар чоғда роҳ
Ки, куллий иш олингга тушмиш сабоҳ.¹*

Яъни айтилмоқдаки: эй муғанний, суруди ҳарифона (дўстлик куйини) чал, бир бора ун тортиб (куйлаб) тўхтаб қолма, яна чал. Бирор сўз дема (зероки орага сўз сиғмайди), мени ўта маст қилгинки, тонгда яна сўз айтишга (дoston ёзишга) шитоб билан киришаман. Эй Навоий, соқий қанчалик гўзал ва шўх бўлмасин, муғанний ҳам қанчалар дилни олувчи оҳанг қилмасин, бу улуғ йўл олдидан (май) ичмоқдан ўзингни асрагинки, яна тонгла катта ишлар олдингда турибди.

Бу хитоб Навоий дostonининг дастлабки ўринларидаги мазмун ва ички ритмга жуда мувофиқ. Кейинги бобларга ўтилган сари шу бобнинг оҳанги, шитоби ва маълум қадар мазмуни ҳам муғаннийномага ҳам мансуб бўлиб бораверади. Муаллифнинг муғанний меҳнатига баланд пардаларда бағишловлар қилиши, алқаши, санъатига таҳсинлар ўқиб, ошуфталигини изҳор этиши ортади. Бу эса Навоий муғаннийномаларининг, ўзига хос, дoston ичидаги кичик асар характерини касб этишини таъмин этган. Агарда, уларни дoston матнидан юлиб олиб ҳам алоҳида китобат қилинган-

¹ Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев. –Тошкент: ЎзФАН, 1960. 641-бет; Алишер Навоий. Саддий Искандарий. (Насрий баёни билан.) Нашрга тайёрловчи: М.Ҳамидова. –Тошкент: Ғ.Ғулом НМБ, 1991. 61-бет.

да, мустақил ва баркамол асар сифатида борлиғини давом эттирган бўлур эди, десак муболаға эмас.

Масалан, Чин хоқони зиёфатга тайёргарлик кўриб, Искандарни Чинга келишга илтимос билан чакириши, у келгач, шоҳона базм уюштириб, унга турфа ва қимматбаҳо совғалар ҳадя қилгани ҳақидаги 52-боб воқелари ниҳоясидаги муғаннийномага диққат қилайлик:

Муғанний, улуг йир навосини туз!

Пижир кўкка пийпо савдосини туз!

Мени бир наво бирла хушҳол қил,

Жаҳон фикридин фориғулбол қил!

Навоий, ичиб май, эшитгил суруд

Ки, бас, бевафодур сипехри кабуд.

Ки Хоқонга гар жуз жафо қилмади,

Сикандарга дағи вафо қилмади.¹

Аввало, матн ҳақида: *улуг йир* бирикмаси матнда куй номи сифатида келгани боис “Улуғ йир” дея берилиши керак. “*Пижир кўкка пийпо савдосини туз*” мисрасидаги остига чизилган сўзлар ҳам, назаримизда, янглиш ўқилган. Улар “Биржис” (Муштарий-Юпитер юлдузи-сайёраси) ва “пайпо” (муттасил) деб берилса, мазмун чиқади. Шунда:

Муғанний, “Улуғ йир” навосини туз!

Биржис кўкка пайпо савдосини туз!

дейилсагина, эй муғанний, “Улуғ йир” (номли) куйни чал, (бу билан) Муштарий юлдузиға қадар муттасил етиш савдосини бошимизга сол, мазмуни келиб чиқади. Яъни, уд ва кубуз ижросидаги “Улуғ йир” номли туркий наво шундай ажиб сеҳрга эга эканки, уни жон қулоғи билан тинглаган сомеъ, беихтиёр куй сеҳри оғушида, кўкка – Муштарий юлдузи қадар сайр қила олар экан.

¹ Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев..., 771-бет; Алишер Навоий. Саддий Искандарий. (Насрий баёни билан.) Нашрга тайёрловчи: М.Ҳамидова..., 337-338-бетлар.

Кейинги сатрларда эса шоир давом этади: мени шу куй-наво билан шундай хушхол килгинки, унинг таъсирида жахон фикри (заминий ташвишлар)дан кутулай. Эй Навоий, май ичгину куй тинглагилки, бу мовий осмон (фалак) бевафодир. Зероки, у (дунё хукмдорларидан бири) Хоконга озмунча жафо килмаган бўлса-да, (ундан қудратли хукмдор) Искандарга ҳам вафо килмади-ку?!

Мана Навоий дostonнинг 52-боби вокелари юзасидан келтириб чиқарган хулосасининг атиги саккиз мисрада бутунлай янги ташбеҳ ва фалсафий якунда бера олишига якқол мисол. Навоий бу ўринда “Улуғ йир” номли туркий куйнинг мавжудлиги ва унинг сеҳрли оҳанги ҳақида ҳам маҳорат билан хабар берган.

Ёки, дostonдаги 27-бобда келган 11-муғаннийномани олсак. У нафақат бадийий равон, мазмуман пухта, балки “Садди Искандарий” асарининг умумфалсафий маъносини баланд пардада акс эта олганлиги билан ҳам жозибалидир.

*Муғанний, бугун нағмаи чанг туз,
Вале навҳа соз айлаб оҳанг туз.
Ки, дардимга тортиб фиғон йиғлайин,
Даме ўйлаким шиша қон йиғлайин.
Навоий, жаҳонга вафо йўқтур,
Анинг даъбу расми жафо-ўқдурур.
Вафо айлаб онинг вафосин унут,
Наво истасанг бенаволигни тут.¹*

Айтилмоқчики: эй муғанний, бугун чанг созида нағмалар туз; аммо бу нағмаларинг навҳа (йиғи, мунг)га мос оҳанг бўлсинки, фиғон тортиб дардим учун йиғлайин. Гўёки, шишадек қон (тўкиб) йиғлай. Негаки Навоий, бу жаҳонда вафо йўқ, унинг одати жафодан иборатдир. Сен вафодор бўлгину унинг вафосини унут. Агар наво истасанг бенаволик йўлини тут.

¹ Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев..., 694-бет; Алишер Навоий. Саддий Искандарий. (Насрий баёни билан.) Нашрга тайёрловчи: М.Ҳамидова..., 172-бет.

Навоий мазкур мисраларда ғоявий етуклик билан бирга, бадий маҳоратни ҳам шеърий санъатлар ёрдамида кўрсата олган. Дастлабки байтда муғанний, нағмаи чанг, навҳа, соз оҳанг сўзларини кетма-кет келтириб таносиб санъати, вафо ва жафо сўзларини қаршилантриб тазод санъатини қўллаган. “Даме ўйлаким шиша қон йиғлайин” мисрасида эса ташбихнинг ташбеҳи том тури ишлатилган. Яъни, шишадан куйилаётган қизил майни кўздан оқаётган қонли ёшга менгзатилмоқда.

Энди дoston муғаннийномаларида муғаннийга тўғридан-тўғри мурожаат ва улардаги оҳанг ҳамда мусикий истилоҳларнинг ўрнига эътибор қилсак. Баъзи мисоллар:

*Муғанний, чу гулшанда базм ўлди рост,
Будур хостким тутсанг оҳанги “Рост”!*

Гулшанда тузиладиган базм равиши ва истакка мувофик оҳанг “Рост” мақомидир. Муғанний бу ўринда шуни ижро этиши керак.

*Муғанний Ажам ичра тутқил нағам,
Сигур анда зикри мулуки ажам.*

Агар муғанний ажам (арабдан ташқари) халқ ичида наво қиладиган бўлса, “Ажам” нағмасини чалиб бериши мувофикдир.

*Муғанний, тузуб нағмаи “Паҳлавий”,
Суруде анинг бирла чек маънавий.*

Муғанний “Паҳлавий” номдаги куйни ижро этар бўлса, унинг маънавий-руҳоний юкига диққат қаратмоги лозим.¹

¹ Назаримизда, бу ўринда Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавий маънавий” асарига ишора қилинаётгани сезилади. Маълумки, бу асар “паҳлавий” (эски форс) тилида ёзилган бўлиб, маънавий жиҳатдан юксак маъноларга эга. Балки, ўша даврда мазкур маснавийдан нарчалар махсус куй жўрлигида хониш қилингандир – О.Ж.

*Муғанний, суруд айтибон руд туз,
Вафосиз жаҳон бирла падруд туз.*

Агар муғанний торли мусиқа анжоми билан ғамгин куй ижро қилса, дунёнинг вафосизлигини билган ҳолда у билан хайрлашишни кўзлаб қолиш керак. Созандадан мана шундай маҳорат ва санъат талаб қилинади. Яъни, тингловчини бутун борлиқдан узиб олсин, у куй оғушига чўмсин.

*Муғанний қилиб соз руди нишот,
Анинг бирла тузгил суруди нишот...*

Ёки, муғанний ўз тори билан шодлик куйини чалса, бутун олам шодлигу қувончга тўлиб кетсин.

*Муғанний, навода тузуб муътадил,
Навосозлиқ қил манга муттасил.*

Ёхуд, муғанний муътадил навони ижро этса, бундай навосозлик муттасил (давомий) бўлиб қолишини истаб қолинсин.

*Муғанний, чолиб гарм ҳангома туз,
Сурудунгда оҳанги Шаҳнома туз.*

Ўтиб кетган тарихий воқеалару жанглар тарихидан ҳангома қилмоқчи бўлсанг, муғанний куйи “Шоҳнома” оҳангига мос бўлиши кифоя. Шунда созанда тарихий аурага олиб кирувчи муҳитни ярата олади.

*Муғанний, келу черт туркона соз,
Мақоми Наво, йўқса Туркий ҳижоз.*

Агар, тингловчи туркий куйлардан эшитгиси келиб қолса, муғанний созини туркона чертмоғи керак. Яъни, “Наво”

ёски, ҳеч бўлмаганда “Туркий Ҳижоз” мақомини ижро этиш талаб қилинади.

Маълум бўладики, Навоий “Садди Искандарий”да келтирган барча муғаннийномалари ушбу жанрнинг энг гўзал ва баркамол намуналаридир. Кўрилганидек, улар нафақат бадиият дурдонаси, балки мусиқашунослик ва мусиқа тарихига оид жуда кўплаб қимматли маълумотларни бера олувчи асар ҳамдир. Чунки, санъатнинг мазкур турига мансуб бўлган бир қанча тарихий атама, истилоҳ ва фактлар Навоий муғаннийномалари матнида ўрин олган.

Достондаги сўнгги муғаннийномада шоир айтади:

*Муғанний, сўзум тингла охиргаҳи,
Ҳазин нағмаи соз қил хиргаҳи.
Бир оҳанг ила айлагил ромише
Ки, етгай манга бир дам оройише.
Навоий, қилиб Тенгри коминг раво,
Санга рўзи этти ажойиб наво.
Узот Тенгри шукри навосига тил,
Наво ортуғ истар эсанг, шукр қил!¹*

Эй муғанний, сўнгги бор сўзимни тингла, ҳазин бир нағмани (дунё) чодирода соз қил. Кейин шундай оҳанг қилгинки, шодлик олиб келсин ва бир дам бўлса ҳам менга оройиш етсин. Эй Навоий, Тангри таоло сенинг истагингни раво қилди, сенга ажойиб бир наво (яъни “Хамса”) насиб этди. Бунинг учун Тангри таоло шукрига наво билан тил узот (ҳамдлар келтир). Агар, бундан ҳам ортиқ навони истасанг, янада шукрли бўл.

Эътибор қилиш керакки, мазкур муғаннийнома нафақат достоннинг охирги муғаннийномаси, балки бутун “Хамса”нинг ҳам сўнгги мисраларидир. Алишер Навоий ана шундай муносиб ва муқаддас тилак билан ўзнинг муҳташам асарига

¹ Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев..., 852-бет; Алишер Навоий. Саддий Искандарий. (Насрий баёни билан.) Нашрга тайёрловчи: М.Ҳамидова..., 509-бет.

якун ясаши бежиз эмас. Устига-устак муғаннийга мурожаат билан. Бу ўринда муаллиф ўз “Хамса”сини жаҳон адабиёт саҳнасида пайдо бўлиб, ҳали ҳеч кимга насиб этмаган наво билан, яъни услуб, бадиият, ғоя ва албатта оҳанг билан юз кўрсатган мукамал асар эканлигига ишора қилмоқда.

Демакки, муғаннийномалар Навоий ижодида фақат кўшиқчи ёки созандага мурожаат эмас, балки сўнгги дostonнинг боблари ва умуман “Хамса”нинг ниҳоясида ўз бадиий-ғоявий мақсад-муддаосини айтиб олиш учун қўлланилган қисм сифатида ҳам аҳамиятга эгадир. Ўз навбатида Шарқ адабиётида муғаннийноманинг энг гўзал ва бадиий баркамол намуналарини яратилгани ҳам “Садди Искандарий” дostonидаги муваффақиятли ўринлардан бири, дейиш мумкин.

ФАНО ВА УНИНГ МУҒАННИЙНОМАСИ

Аввалги фаслда биз муғаннийноманинг маснавийлар таркибида келган тури ҳақида тўхталдик. Бироқ, алоҳида тўртликлар шаклида яратилган махсус шу жанрдаги намуналар ҳам маълум. Афсуски, юзлаб адабий манбаларимиз орасида бу тур шеърлар у қадар кўп эмас. Ана шундай камёб асарлардан бири, XIX аср Қўқон адабий муҳитига мансуб, “Фано” тахаллусли шоир қаламига мансубдир.

Мумтоз адабиёт тарихида айнан “Фано” ёки “Фаноий” тахаллусини қўллаган ижодкорлар бир неча. Масалан, Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис” асарининг учинчи мажлисида “Мавлоно Фаноий” номли машҳадлик шоирнинг шеърдан байт келтирган.¹ Пулатжон домланинг “Тазкиратуш-шуаро” асарида ҳам “Фано” ва “Фаноий” тахаллусли саккиз шоир ҳақида маълумот бор.² Аммо, бу таъкидланганларнинг барчаси ўрта асрларда Хуросон, Эрон ва Ҳиндистонда яшаган шоирлардир.

Биз сўз юритмоқчи бўлган “Фано”нинг тўлиқ исми Тоғаймурод Мирзо Сиддиқ бўлиб³, бу шоир адабиёт ва илм аҳлига у қадар яхши маълум эмас. У ҳақда марҳум проф. Э. Шодиевнинг алоҳида мақоласи⁴ бўлиб, унда шоирни “XVIII

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 13-т. Мажолисун-нафоис..., 91-бет.

² П.Д.Қайюмов. Тазкиратуш-шуаро. 2 китоб, 2-к. –Тошкент, 2006. 69-70-бетлар.

³ Шоир ҳақида батафсил қаранг: О.Жўрабоев. Мирзо Сиддиқ Фано ва унинг адабий мероси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №2, 117-125-бетлар.

⁴ Э.Шодиев. Навоий ва Фаноий // Адабиёт кўзгуси. 7-сон. –Тошкент, 2002. 31-33-бетлар.

аср охири ва XIX аср бошларида яшаб ижод этган” дея таъкидланса, тожик олими У. Каримов уни “1850 йилгача яшаган” дейди.¹

Бироқ, мавзуга алоқадор манбалар шоирнинг нафақат таъкид этилган замонда балки, XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳам ҳаёт бўлганлигини кўрсатмоқда. Бундай хулосага келишимизга сабаб, Фано асарларидаги ўз таржимаи ҳолига оид баъзи қайдлар ва айрим тарихий манбалардаги мавзуга алоқадор далиллардир.

Чунончи, Мирзо Сиддиқ форсча шеърларидан иборат девонидаги дебочасида² таъкидлашича: у аслида Истаравшан (Ўратепа) шаҳридан бўлиб, умрини “улуми диния ва масоили яқиния” (шариат илмлари ва тасаввуф масалалари)ни ўрганишга бағишлаган. У “иқомат қилиш ва илмини ошириш учун Хўқанд (Кўқон)га” борган ва у ерда муқим бўлиб қолади. (Бир канча муддат «Зокир Хожа эшон³ макони»да яшайди.) Мирзо Сиддиқ асосий шеърларини шу шаҳарда яратгани, хусусан “мухаммасот, ғазалиёт, рубоиёт, муганнийнома, чистоният” ёзгани, Бедилдан кўп ўқигани ва кўқонлик бедилхонлар даврасига қўшилганини билдиради.

Ўзбекча девонидаги бир шеър муносабати билан эса ўз таржимаи ҳолига оид қуйидаги муҳим маълумотни беради:

«Вилояти Хўқанд ажноби саййидот мояи фазилату камолот интисоб Валихон Тўраи Махдумига ихлосикаъс ақидат андешалигим бор эрди. Шафқати мурувват

¹ Каримов У. Таджикская литература [первой половины XIX в.] // История всемирной литературы: В 9 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А.М.Горького. — М.: Наука, 1983. Т. 6. 1989. С. 466—468.

² Девони Фано. ШМ фонди, 7015 рақамли қўлёзма, 450^а-453^б ва рақлар.

³ Кўқонда Шайхул-ислом Зокир Хожа эшон ўтган (1817-18 йилда вафот этган). У Умархон даври шоирлари тазкирасида (Мажмуатуш-шуаро. —Тошкент: Ильин матбааси, 1900. 21-23-бетлар) биринчилардан таъкидланган бўлиб, Амирнинг яқинларидан эди. Аммо, Фано эслаган Зокир Хожа эшон шу кишими, ёки бошқами бу борада келгусида янада аниқлик киритилар, деган умиддамиз — О.Ж.

бирла ман фақирга боқар эрдилар. Чун Мўйимуборакга мутавалли бўлдилар. Ҳар қайси фузалои завил-эҳтирому закий таъбу аъло мақом таърих қилдилар. Бу фақири бибизоату ҳақирким истеътоати Асҳоби Каҳф итидек алар қаторидин қолмай, таърихи қасидаомуз ва яна бир газал Мўйимуборак васфина қилиб назари кимие асаридин ўткардим...»¹

Номи зикр этилган Валихон Тўра эса Худоёрхоннинг биринчи ҳукмронлик (1845-1858) даврида Қўқондаги энг таъсир доираси кучли, хоннинг ўзи ҳам эътиқод қилган тасаввуф арбобларидан бири бўлган (вафоти – 1274/1857).² Демак, Мирзо Сиддиқ бу зотга ихлос қилиб, пир (муршид) тутган. “Мўйимуборак” эса Қўқон шаҳрининг жануби-ғарбидаги қишлоқ бўлиб, бу ерда ўша даврда вақти билан халқ сайллари уюштирилиб турилган. Бу жойнинг яна бир афзал жиҳати унда ҳазрати пайгамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг муборак мўйлари сақланувчи катта ва эътиборли масжид бўлган. Фанонинг таъкидланган тарихига кўра, Валихон Тўра ана шу масжидга 1849 йилда, Худоёрхон тарафидан, мутавалли этиб тайинланган.

Мазкур 15 байт (30 мисра)дан иборат “таърихи қасидаомуз”нинг матлаъси шундай:

*Хон эҳсонини айлабсан умур,
Топдилар ҳар бенаво андин нур...*

Охирги икки байти эса куйидагича:
*...Тавляят таърихини бўлгай дедим:
Асл ерига ки эй мушқил кушо.*

¹ Девони Фано. Ўша фонд, 1030/II рақамли қўлёзма, 280^{a-b} varaқ.

² Бу ҳақда қаранг: Мирзо Олим Мушриф. Ансобус-салотин ва таворихул-хавоқин. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. 57-58-бетлар; Мирза Алим ибн Мирза Раҳим Тошканди. Ансабас-салатин ва таварих-ал-хавакин. –Ташкент, 2007. С.149. Изоҳ: мазкур асарда яна бир Валихон Тўра ҳақида маълумот бор. Лекин бу киши шайхул-ислом (1291/1874-75 йилда вафот этган) бўлиб, Мирзо Сиддиқ таъкидлаган Мўйимуборакда мутавалли бўлмаган – О.Ж.

*Тавлият кўнглин берибо, деди манга:
Ходими Мўйи Набийи мужтабо.*

Асардаги таърих моддасининг ечими ҳам бир қадар кизик.

Ундаги моддаи таърих сўнгги мисрадир. Бу сўзларнинг абжад ҳисобидаги йигиндиси 1219 бўлади. Энди, аввалги мисрадаги “тавлият кўнглин берибо” жумласига кўра, “тавлият” сўзининг “кўнгли” яъни, ўртаси – “вали (ёки валий)” олинади. У эса – 46 рақамига тенг. Бу сонни эса юқоридаги йигиндига қўшамиз: $1219+46=1265$.

Ҳижрий 1265 санаси эса милодийда 1849 йилга тўғри келади.

Чунки, “тавлият” – аслида арабча “тавилатун” сўзидан бўлиб, унинг “узун қасида” маъноси ҳам бор¹. Шунга бинонан, шоир:

*Тавлият таъриhini бўлғай дедим,
Асл ерига ки эй мушкил кушо –*

яъни, “қасидадан чиқадиган таърихни ечиш учун асл ери (ўртаси)га қарагин, эй мушкулинг кушод бўлгур” демоқда.

Шеърда муаллиф ўзига хос санъаткорлик билан пешвосини улуғламоқда. Унингча, пирининг валий (авлиё-шайх)лиги “Мўйимуборак”ка ходим (мутававали) бўлиш билан мустаҳкамланди.

Фикримизча, Мирзо Сиддиқ Қўқонга 1849 йилдан бир неча сана муқаддам келган. Негаки, биринчидан шоир, пири Мўйимуборакка мутававали бўлишидан олдинроқ, у билан иртиботга кирганини юқорироқда келтирилган парчада эътироф этаётган бўлса; иккинчидан ўша дебочасида ўз шеърларини Муҳаммад Алихон (Хон) ва Эшони Муҳаммад Худоёр девонбегининг² “назари кимё”сидан ўтказганини

¹ Арабско-русский словарь. В двух томах. Т.2. –Ташкент, 1994. 25 стр.

² Муҳаммад Худоёр девонбеги – Муҳаммад Алихон давридаги хонлик давлат мансабдорларидан бири.

таъкидлайди. Ҳатто, ўзбекча девонида Хон ғазалларидан бирига тахмиси ҳам мавжуд. Муҳаммаснинг дастлабки банди шундай:

*Бу мусаллас турралар таҳриқи жавлонингдадур,
Сонма ҳеч гам сабодин сунбулистонингдадур,
Халқа-халқа чин мушкин моҳи тобонингдадур,
Тобларким сунбули зулфи паришонингдадур,
Эй пари, ман телба оҳимдулки ҳажрингдадур —¹*

Ушбулардан эса хулоса қилиш мумкинки, у Муҳаммад Алихон даврида (1822-1842) Қўқонга келган ва хон атрофидаги шуаро орасидан жой олган. У. Каримов ҳам шоирни бошқа “сўз санъати усталари каби ўз ижодини муносиб кадрловчиларнинг химояси учун Қўқонга интилганини” таъкидлайди.²

Тахминимизга кўра, шоир бироз кейинроқ, тўғрироғи пирининг вафоти (1857 й.)дан сўнг, Ўратепега қайтиб кетади ва умрининг охириги йилларини ўша ерда кечиради. Бунга сабаб, Валихон тўранинг вафоти билан бирга 1858 йилга келиб, хонлик пойтахти (Қўқон)даги хон алмашиши, талотўплар ва сиёсий нотинчлик бўлиши эҳтимол.

Яна дебочасидаги маълумотларга биноан Мирзо Сиддик бу вақтда Ўратепадаги Намозгоҳ мадрасасида яшайди, кўп вақтини Жавор мазоридидаги ҳазрати Ибн Аббос (р.а.)нинг мақбараси атрофида кечиради. У бу ердаги яқинларидан Эшони Тўра Хожа нақибни эслайди ва шеърлари унинг “дақиқ назари”га тушгани ҳамда “манзур ва мақбул” бўлганини таъкид этади.

Бухоро амири Насрулло (1826-1860) Ўратепани 1850-йилларда яна амирлик таркибига қўшиб олган эди.

¹ Девони Фано. 7015 рақамли қўлёзма, 514^b-515^a варақлар; 1030/II рақамли қўлёзма, 276^a варақ.

² Каримов У. Таджикская литература [первой половины XIX в.]... С. 466.

Шуниинг учун, Фано ўз “девонини Саййид Амир Муҳаммад Насруллоҳ Баҳодур асрида йиғгани”ни билдиради.

Демак, Тоғаймурод Мирзо Сиддиқ Фано, тахминан, XVIII аср охирлари ва 1860 йилларда яшаган ижодкордир.

Унинг ўзбек ва форс тилларида тузган алоҳида девонлари тўлиқ ҳолда бизгача етиб келган.¹ Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти (ҳозирда – Тошкент ШИ қошидаги ШМ)да сақланувчи шоир девонининг икки нусхаси Хивада Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) буйруғи билан кўчирилган: 7015 рақамли қўлёзма ҳижрий 1320 / милодий 1902, 1030/II рақамли қўлёзма эса ҳ. 1324 / м. 1906 йил.

Бу эса, Фанонинг шеърляти нафақат Кўкон шоирлари, балки Хоразм адабий муҳити, ҳатто унинг бошлиғи – Феруз назарига тушганига ҳам далил.

Дарҳақиқат, Фано истеъдодли бўлиш билан бирга сермаҳсул ижодкор ҳамдир. У уч – ўзбек, форс ва араб тилларида шеър ёзган бўлиб, девонларидан ўнта мумтоз жанрда қалам тебратганини ўрганиш мумкин. Улар: ғазал, мустаҳзод, мухаммас, қасида, рубоий, қитъа, чистон, муаммо, маснавий, таърих. Масалан, унинг ўзбекча девонидаги ғазаллар сони 140 та бўлса, форсча ғазаллари 258 тадир. Аммо, мухаммас, қасида, рубоий, муғаннийнома фақат ўзбек тилида яратилган.

Кўринадики, Фанони фақат “тожик шоири”² сифатида тақдим этиш ҳам тўғри эмас. Бу фикр бирёклама бўлиб, унинг ўзбек тилидаги шеърларини изчил ўрганмасдан чиқарилган, десак ўринлидир.

Маълумки, “Фано” Алишер Навоийнинг форсийда қўллаган таҳаллуси – “Фоний”га мувофиқ. Шу ва бошқа жиҳатлар ҳам Мирзо Сиддиқнинг шеърлятда Навоий ижодиётидан кўп баҳраманд бўлганлигини ва улуғ адибга доимо шогирдлик эътимодида эканлигини кўрсатади.

¹ Э.Шодиев Фанонинг икки дастхат девони Тожикистон ФАШИда сақланиши ҳақида хабар беради (Навоий ва Фаноий // Адабиёт кўзгу-си. 7-сон. 31-33-бетлар.)

² Каримов У. Таджикская литература [первой половины XIX в.]...С. 466–468.

Аввало, унинг ўзбекча девони, Навоий анъанасига мувофиқ, муламмаъ (ширу шакар) услубидаги етти байтли арабча-ўзбекча ғазал билан бошланади. Қуйида биринчи байти келтириляётган ғазалда мазкур услуб тўла сақланган.

*Кайфал-вусули қурбака ё қудсал-ҳудо,
Ушиоқларга бўлмаса шавқинг чу раҳнамо —¹*

Мазмуни:

Эй тўғри йўли муқаддас бўлган, сенга яқинликка қандай эришмоқ мумкинки?!

Агар ошиқларингга (ишқингнинг) шавқи раҳнамо бўлмаса.

Бундан ташқари, Фанонинг олтига ўзбекча мухаммасидан тўрттаси айнан Навоий ғазалларига боғланган тахмислардир. Улардан “Ғаройибус-сиғар”даги 208-ғазалга қилган тахмисининг бир бандига диққат қилсак:

*Олам эли зарбидин десангки, асар топмай,
Кулфатни диёрига умрингда гузар топмай,
Қайғу ватани ичра ҳар лаҳза мақар топмай,
Фил бўлса гар хасминг, десангки, зарар топмай,
Бир пашишага оламда еткурма зарар ҳаргиз —²*

Навоий ғазалидаги ғоя ва бадииятга эргашиш мароми Фано мисраларидан яққол сезилади. Унинг бошқа уч тахмиси эса Навоийнинг анъанавий девонларида учрамайдиган ғазалларгадир.³

Шу билан бирга унинг ғазал, мухаммас, таърих ва маснавийлари қаторида ўзбек ва форс тилларидаги “Чистонийёт”

¹ Девони Фано. 1030/II рақамли қўлёзма, 254^b варақ; 7015 рақамли қўлёзма, 494^b варақ.

² Ўша манба, 1030 рақамли қўлёзма, 275^a варақ; 7015 рақамли қўлёзма, 514^b варақ.

³ Бу ҳақда қаранг: О.Жўрабоев. Қўқон шоирларининг Алишер Навоий ғазалларига мухаммаслари ва унга нисбат берилган айрим ғазаллар борасида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. №1. 9-18-бетлар.

ва муаммолари ҳам борки, ўша давр адабиёти учун бу камёб ҳол. Ёки, унинг хазрати Абу Бакр Сиддикқа бағишланган арабча 11 банд мухаммаси ҳам муаллифнинг иқтидори ва илмий қувватини кўрсатиб турадиган асардир. Чунки, Қўқон адабий муҳотида бундай мухаммасни биргина Амир Умархоннинг шеърятдаги устози Зокир Хожа Шайхул-ислом ижодидагина учратамиз¹, холос.

Умуман олганда, Мирзо Сиддиқ Фано ижодий мероси ўзбек адабиётининг хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилишга арзигулик. Уларни атрофлича тадқиқ этиш ва таҳлил доирасига тортиш адабиётшунослигимизнинг навбатдаги вазифаларидан биридир.

Шоирнинг муғаннийномасига тўхталадиган бўлсак бу асар ўзига хос бадиият намунаси, дейиш мумкин. Шарқ адабиётида муғаннийнома яратиш анъана эканлигини юқорида кўриб чиқдик. Лекин, на Фаногача бўлган туркий тилдаги шоирлар, на замондош ва на кейинги давр Қўқон адабий муҳоти шоирлари ижодида ҳам бу турдаги асарни учратмаймиз.

Ўн тўққиз тўртликдан иборат ушбу муғаннийнома ўзига хос композицион қурилмага эга оригинал манзума. У Мирзо Сиддиқнинг ўзбекча девони таркибидан ўрин олган бўлиб, насрдаги кичик дебоча (кириш) билан бошланади.

Бу муғаннийнома тўртликлари шаклий жиҳатдан бир хил эмас. Улар гоҳ рубоий тарзида: *a-a-b-a*, ёки ду байт (икки байт) тарзида: *a-a-b-b* ўлароқ қофияланиб келади. Аммо бу жиҳат асарнинг ғоявий-тематик ичзиллигига путур етказмайди. Аксинча, муаллифнинг тўртликлар яратишдаги ранг-барангликка амал қилганини кўрсатади.

Фано муғаннийномаси яхлит ва изчил тизимга яъни, композиция асосига қурилган. Баҳор – умр – мусиқа – дунё бебақолиги ҳақидаги гоё ана шу ички бутунликни ушлаб туради. Умуман олганда, муғаннийнома жанрига хос бўлган барча тасвир ва тушунчалар мазкур асарда ўз аксини топган, дейиш мумкин. Тўғри, асар у қадар катта эмас. Шунинг

¹ Мажмуатуш-шуаро, 21-22-бетлар.

учун, кўзда тугилаётган мавунинг бутун кўлами ва терминларини ўзида мужассам эта олмаган. Бирок, моҳият эътибори ила мазкур муғаннийнома бу жанрнинг ёрқин намунаси бўла олади.

Демак, Фано муғаннийномасининг композицион тузилиши:

1. Насрий дебоча;

2. *Умр – кўклам – мусиқа* учлигини асослаш (дуёнинг ўткинчилиги, умрнинг шитоблиги, кўклам фасли келганда дилга ором бериши, боғларга чикиб муганний билан вақтни хуш ўтказиш лозимлиги ҳақида 5 тўртлик);

3. Асосий қисм – муғанний санъатини васф қилиш, қайси ҳолат учун қандай куй уйғун бўлишини таъкидлаш (13 тўртлик);

4. Яқун – муғаннийга мурожаат ва фонийлика ишора (1 тўртлик).

Баҳор фаслининг кириб келиши ва “*хуш савдо*” димоғни ошуфта қилиб, “*хушалхон муғаннийлар*” васфида бир неча сўз айтиш учун асар яратилгани дебочадаёқ таъкидланади.

Муаллиф бу тўртликларида ўринли ва чиройли ўхшатишлар билан ўзининг фикрларини асослаб борар экан, муғаннийнинг инсон руҳиятини кўтаришдаги мавқеига алоҳида диққат қилади.

Ички дардларни маълум даражада енгиб, кайфиятни хуш қилувчи ёхуд руҳга озуқа бўлувчи ва уни нафсоний эҳтиёжлардан юқори қилувчи унсурлардан бири мусиқа эканлигига шоир уруғ беради. Фано муганнийномасида ҳам айнан хонанда ва созандаларнинг санъати ва маҳорати улуғланади. Бу жиҳатлар эса бадиий топилмалар ёрдамида мумтоз лирикага хос маромда васф қилинади.

Шоир Бурақ отидек тез юрувчи ҳаётнинг “бору йўқи қайғу” эканлиги учун ғамдан нажот топиш илинжида муғаннийга мурожаат этаётганини билдиради. Қиш фасли ўтиб баҳор келди, чаманлар сабз урди, булбуллар тараннум эти бошлади. Ана шу дамларни ғанимат билиб базм қилмоқ кесракки, ҳаёт кадрлидир, дейди. Ҳатто, бу борада машхур ан-

тик давр юнон файласуфи Арасту (Аристотель) номини ҳам келтириб, унинг мусиқа билимдони бўлганига ишора этади.

Шундан кейин, бу ўткинчи дунёда ғам чекаётган кўнгилларга муғаннийнинг жонбахш наволари малҳам бўлиши ва у ранжларни “дафи” (доира, чилдирма) билан олиши айтилади. Чунки, даф урма чолғу асбобларига киради. Уни урилгани сари турли рангин садолар чикиб, куй шаклини олади. Инсон ҳам ўз юрагига бутун дарду ситамларни ютавериб, ғамга мубтало бўлади. Даф садолари урилиб янграган сари, инсон юрагидаги чўкиб қолган дарду изтироблар ҳам мусиқа оҳанги билан билан кўшилиб чикиб кетади, дея умид билдирилади. Бу каби ўхшатишларни бошқа чолғу асбобларининг ҳам номларини келтириб шоир бирма-бир санаб беради. Мисол учун, 14-тўртлик:

*Муғанний, чу танбурни соз қил
Ки, ҳар пардадин соз овоз қил!
Белинг боғла, жаҳд эт “Мақоми Ироқ”
Ки, шояд ўла дафъи дарди фироқ.*

Муғанний танбурни шундай созласинки, унинг ҳар иардасидан мукамал мусиқа овозлари таралсин. Санъаткорона жаҳд билан Ироқ мақомини шундай чалсинки, шояд уни гинглаганлар фироқ дардини унутсалар.

Эътибор қилинса, муаллиф муғаннийга мурожаат қилишда чолғу асбобини ҳам, куй номини ҳам аниқ таъкидлайди. Бу ўринда Ироқ мақомининг танбур садоси остида жаранг сочини кўнгилга марғуб ва кулоққа ёқимли бўлиши эслатилмоқда. Булар эса ўз навбатида Фанонинг маҳоратли лирик шоир бўлиши билан бирга, мусиқа илмидан ҳам анчайин яхши бохабар санъаткор ёки мусиқашунос бўлганига ҳам далолат этади.

Шеърнинг яна бошқа ўринларида ҳам мусиқага оид кўпилаб атамалардан унумли фойдаланилган. Масалан, шоир мумтоз куй номларидан – “Ушишоқ”, “Ироқ”, “Наво”; чолғу асбобларидан – “даф” (чилдирма, ноғора), “қонун”, “арсанун”, “рубоб” (торли асбоблар); мусиқий истилоҳлар-

дан – “савт” (куй), “алҳон” (оҳанг, куй, товуш), “суруд” (кўшиқ), “гулбонг” (тантана шовқини) кабиларни келтиради. Умуман олганда, мазкур асар мусиқачи ва кўшиқчилар меҳнатини улуғловчи ўзига хос тарздаги гўзал бадиият намунаси эканлиги билан ажралиб туради.

Куйида, “Девони Фано” кўлөзма нусхаси асосида ушбу асар ўқувчилар ҳукмига, луғат-изоҳлар билан бирга, ҳавола этилмоқда.

МУҒАННИЙНОМА¹

Чун фасли баҳор ўлди. Хуш савдо димогим сунбулдек ошуфта² қилди. Шояд, гунча кўнглум гулдек очилгайму – деб, булбул киби хушалҳон³ муганнийларин орзу қилиб, алар васфинда онча сўз дедим.⁴

*1) Жаҳон ичра йўқ ҳеч асли сабот
Эрур Бурақдек тезрав⁵ бу ҳаёт.
Чу бору йўқи жумла қайғу эрур⁶
Тараб⁷ ила тобгил бу гамдин нажот.*

¹ Муғаннийнома икки кўлөзма (№1030/II, 2776-2786 в.; №7015, 516^b-517^b в.) нусха асосида тайёрланди ва матндаги тўртликлар шартли равишда рақамланди. (Кўлөзмада рақамлар йўқ.) Бирок, ҳар икки нусхада айрим матний тафовутлар мавжуд. Куйидаги матности изоҳларда ушбу фарқлар ҳам кўрсатиб кетилади.

² Ошуфта – паришон, ҳаяжонли.

³ Хушалҳон – ёқимли овозли.

⁴ Мазкур кириш 7015 кўлөзмада: *Чун фасли баҳор ўлди. Хуш савдо димогим сунбулдек ошуфта қилди. “Шояд, гунча кўнглум гулдек очилгайму?” – деб, булбул киби хушалҳон муганнийлардин озод қилиб, бу тоифанинг васфинда бир неча сўз дедим.*

⁵ Тезрав – тез юрувчи, тез борувчи.

⁶ Мазкур мисра 1030/II кўлөзмада: *Гаҳ ёру йўқ жумла қайғу эрур...*

⁷ Тараб – хуррамлик, шодлик.

2) Ўтуб фасли қиш, келди чун фасли ёз¹
Ки, сабза чаман ичра гулиан тароз².
Таҳаммул³ қилиб гул шаҳар боғ аро
Ки, булбул тараннум била навҳасоз⁴.

3) Шукуфадин⁵ ашжор⁶ ўлуб сиймгун⁷
Ки, қушлар наво субҳи соҳиб жунун.
Садо бирла алҳон⁸ тузуб обшор⁹
Ғанимат эрур базм қилмоқ бу кун.

4) Деб эрмиш Арасту ўшул нағмаи санж¹⁰,
Эрур мусиқий илмида кони ганж.
Раги жонда¹¹ гамдин эрур гўшмол¹²
Муганний олур дафи била ранж.

5) Тун-кун бу афлок¹³ бедор гар¹⁴
Қилур қайгу ижод шом-саҳар.
Май ичгил, муганний била айш туз
Ғам-дарддин зарра қолмас асар.

¹ Мазкур мисра 1030/II қўлёзмада: *Ўтуб фасли қиш келди чун фасли баҳор...*

² Тароз – қадди расо дарахт (санавбар).

³ Таҳаммул – сабр, чидам.

⁴ Навҳасоз – оҳу-нола қилувчи.

⁵ Шукуфа – гул.

⁶ Ашжор – дарахтлар.

⁷ Сиймгун – кумушранг.

⁸ Алҳон – оҳанг, куй, товуш.

⁹ Обшор – шаршара.

¹⁰ Санж – мусиқий асбоб сифатида ишлатиладиган ликобча.

¹¹ Раги жон – жон томири.

¹² Гўшмол – кулоқ бураш.

¹³ Афлок – фалаклар.

¹⁴ Мазкур мисра 1030/II қўлёзмада: *Туну кун бу афлок бедодгар.*

6) Муганний, кел, андуҳи афзун¹ манга
Ки, даврон бериб жоми пурхун² манга.
Кел эмди, суруди³ наво айлагил,
Кўнгул гамимни раҳо айлагил.

7) Муганний, кел эмди, бу дайри хароб⁴
Қазо тузди таъмирини чун хубоб⁵.
Вафосизлигин асру бунёд қил
Ки, кетганларинг бир-бирин ёд қил.

8) Муганний, тараб қил, наво айлагил,
Нишоти дил гами задо айлагил.
Дегил лаҳни дилсўз, айла ёр-ёр
Ман айлай санга нақди жоним нисор.

9) Муганний, эурсан баче дилнавоз
“Мақомоти ушшоқ”дин айла соз
Ки, мискинларинг кўнглини шод қил
Бу завқ мулкини эмди обод қил.⁶

10) Муганний, қилибдур мани мубтало
Ки, лоларўх⁷ ҳажри эрмиш бало.
Юракда эрур қон, кўксумда доғ
Наво айла, бўлсун чу рафъи⁸ думоғ.

¹ Афзун – кўп, мўл.

² Жоми пурхун – қонли жом (идиш).

³ Суруд – кўшиқ.

⁴ Дайри хароб – хароб дунё.

⁵ Хубоб – кўпик.

⁶ Мазкур 9-банд 7015 қўлёзмада йўқ.

⁷ Лоларўх – лола юзли (қизил юзли).

⁸ Рафъ – кўтариш.

11) Муганний, қуруқ жисмима кўб ситам¹
Етурмиш бу ҳижрон ила дарду ғам.
Тараннум адо айла гулбонғи
Қилай беҳуд ўлмоқ мақомин там.

12) Муганний, эрусан чу сандуқи роз²
Ки, қонун ила айла савтинғи соз.
Рағи жондадур дарддин изтироб
Ки, рафъ айла жисмимдаги печу тоб³.

13) Муганний, манга гардиши чархдин
Ки, меҳнат била дард айлаб камин⁴.
Десанг қайғу бизларга юзланмасун
Даф айла, наво айлагил арганун⁵.

14) Муганний, чу танбурни соз қил
Ки, ҳар пардадин соз овоз қил!
Белинг боғла, жаҳд эт “Мақоми Ироқ”
Ки, шояд ўла дафъи дарди фиरोқ.

15) Муганний, қадим хам қилиб бори ғам⁶
Бу кажрав фалакдин етиб юз ситам
Ки, чангинғи тузгил тараннум вера
Кўнгул риштасидин ёзилсун гила⁷.

¹ Ситам – жабр. Мазкур мисра 7015 кўлөзмада: Муганний, қуруқ жисмима кўр ситам...

² Сандуқи роз – сирлар сандиғи.

³ Печу тоб – ўралиб, жингалак бўлиб кетган.

⁴ Камин – бу ўринда “пистирма” маъносида келмоқда.

⁵ Арганун – торли асбоб.

⁶ Бори ғам – ғам юки.

⁷ Гила – гина, ўпкалаш.

16) Муғанний, тузат эмди сози рӯбоб
Манга шавқидин бордурур изтироб.
Наво айлагил важд айла ҳар сурур
Кўнгул сув қилгил, кўзим ёши дур.¹

17) Муғанний, дотор айла пурнагма туз
Ғамим уйини ҳар суруд ила буз.
Раги жонда² ғамдин эрур гўшмол
Фараҳ бирла қайғуга бергил завол.

18) Муғанний, эрурсан чу соҳиби шараф
Миҳан³ бирла кулфатни қил бартараф.
Нишоти тараб⁴ мавҷидур наво
Ки, ман меҳнату ғам била мубтало.

19) Муғанний, туз эт, савти алҳон била
Кетай ўзлукумдин бу афгон⁵ била.
Бу базм ичра ҳосили хусри надам⁶,
Фано, войким, охиридур адам⁷.

¹ Мазкур 16-банд 7015 қўлёзмада йўқ.

² Раги жон – жон томири.

³ Миҳан – “меҳнат”нинг кўплиги.

⁴ Нишоти тараб – завқу шавқ шодлиги.

⁵ Афгон – фиғон, фарёд.

⁶ Хусри надам – зарарли пушаймонлик.

⁷ Адам – йўқлик. Мазкур 19-банд 7015 қўлёзмада:

*Муғанний, навоз эт савти алҳон била,
Кетай ўз кўйдин бу афгон била.
Бу базм ичра йўқ ҳосили жар надам,
Фано, дори дунё оқибати адам.*

ХУЛОСА

Муғаннийномалар юзасидан олиб борган мазкур мўъжаз кузатувларимизга кўра шундай якуний илмий хулосага келиш мумкин:

1. Муғаннийнома Шарк мумтоз адабиётида у қадар кенг бўлмаса-да алоҳида мавқега эга бўлган шеърий шаклдир;

2. Муғаннийномага илк бора Низомий Ганжавий ўз “Хамса” асари (“Искандарнома” достони)да асос солган ва шу тариқа Шарк адабиётида хусусан хамсачиликда бу анъана тусини олган;

3. Дастлабки муғаннийномалар жанр сифатида мустақил бўлмай турли маснавийлар таркибида келган. Бирок, кейинчалик унинг бир неча тўртликлардан иборат шаклдаги намуналари ҳам пайдо бўлган;

4. Муғаннийномаларда асосан қўшиқчи, ашулачи ва чолғучилар васфи, турли мусиқий куйлар ва қўшиқ, ашула ва мақомлар таърифи келтирилади; тўртлик-рубойлардан ташкил топган муғаннийномаларда эса баҳор фасли билан боғлиқ янгиланишлар муғаннийга мурожаат тарзида берилади;

5. Муғаннийномалар юксак даражадаги бадиият намуналари ҳисобланади;

6. Улардан Шарк мумтоз мусикашунослиги ва мусика тарихига оид бир қанча материал ва маълумотларни ҳам аниқлаш мумкин. Чунончи, турли мусиқий истилоҳ (атама-термин)лар, куй ва мақомлар ҳамда, турфа мусиқий чолғу асбобларининг тарихий номлари келтирилган;

7. Ўзбек мумтоз адабиётида муғаннийномаларнинг маснавий шакли нома жанридаги “Муҳаббатнома”, “Латофатнома”, “Таашшукнома” каби асарлар ва кўплаб муаллифларнинг ғазаллари таркибида муғаннийга мурожаат тарзида келса, Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида асар боблари ва охирида “Хамса”ни якунловчи муаллифнинг муғанний орқали ўзига бағишлови тарзида намоян бўлади. XIX асрга келиб эса муғаннийнома, Мирзо Сиддиқ Фано ижодида 19 тўртликдан иборат, яхлит бир тизимга солинган алоҳида мустақил асар сифатида кўринади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Анъананинг бошланиши ёки муғаннийга мурожаатлар	6
Навобий – муғаннийлар васфида	12
Фано ва унинг муғаннийномаси	24
Муғаннийнома (матн)	34
Хулоса	39

Илмий-адабий нашр

Отабек Жўрабобов

Мумтоз адабиётда муғаннийнома

(рисола)

«TAMADDUN» нашриёти, 100011.
Тошкент шаҳри, Навобий кўчаси, 30-уй.

Мухаррир: Ш. Жўраев
Мусаххих: Д. Абдужалилова
Саҳифаловчи: У. Саидов

Лицензия рақами АІ №247. 02.10.2013 й.
Босишга 03.06.2016 й.да рухсат берилди. Бичими 84x108 1/32.
Офсет усулида босилди. «Uz-Times» гарнитураси.
Шартли б.т. 2,5. Адади 1000 нусха. Буюртма №34

“ADAD PLYUS” масъулияти чекланган жамияти
босмахонасида чоп этилди.
Тошкент, Бунёдкор шох кўчаси-28.

978-9943-4655-4-1

9 789943 465541